

Cultura populară în opera lui Ioan Petru Culianu. O analiză din perspectiva complexității multidimensionale

Nicu Gavriluță

1. Câteva ipostaze ale culturii populare în scrierile lui Culianu

Tema folclorului și a culturii populare au stat dintotdeauna în atenția lui Ioan Petru Culianu. Pentru a da doar câteva exemple, voi aminti motivele folclorice românești explorate de tânărul profesor în cursurile sale universitare de la Groningen. Acestea li se mai pot adăuga subiecte din literatura populară, precum strigoii și originea magică a măștișorului (ambele prezente în *Eros și magie în Renaștere. 1484*). Din nefericire, ultima sa carte – *Călătorii în lumea de dincolo* – nu conține și un capitol special despre tehnicile ascensiunii extatice a sufletului la cer în tradiția românească.

Urmează, apoi, mărturisirea indirectă a pasiunii lui Culianu pentru formele bogomilice din cultura populară românească, așa cum reiese din interviul acordat lui Andrei Oișteanu în 30 octombrie 1984. Aceste secvențe bogomilice ar ilustra, în ultimă instanță, amplul scenariu dualist din cuprinsul unor spații istorico-simbolice mult mai vaste.

Culianu începe prin a observa că în locurile de origine ale bogomilismului, acesta este contestat și venerat în aceeași măsură. Există o permanentă oscilație „între o poziție maximalistă (mare parte din folclorul bulgar ar fi fost influențat de bogomilism) și o poziție minimalistă (nimic din folclorul bulgar nu ar fi fost influențat de bogomilism)”¹. În opinia lui Culianu, situația este indecidabilă: nu vom ști niciodată „dacă un motiv din folclorul românesc a provenit în România prin bogomilism sau prin alte filiere”². Tot ceea ce putem constata acum este faptul că aceste motive dualiste din folclorul universal sunt ubicue. Ele apar, de pildă, în figura *trickster*-ului din mitologia nord-americană, dar și în aventurile năstrușnicului *arici* din cea românească. Împreună, ele dau seama de imperfecțiunile și neîmplinirile acestei lumi, dar și de permanenta replică anticonstructivistă a Marelui Adversar.

Concluzia tânărului Culianu era aceea că motivele dualiste românești provin din mitologiile turco-tătare și nu din bogomilism. Acesta din urmă ar fi avut, totuși, succes grație, printre altele, insuficienței organizării și autorității politico-statale din acel timp. Culianu corelează pe acestea din urmă cu o mai mare

¹ Andrei Oișteanu, *Mythos și Logos. Studii și eseuri de antropologie culturală*, București, Editura Paideia, 1997, p. 341.

² *Ibidem*.

toleranță a creștinismului românesc față de cel din spațiul sud-dunărean și rusec. Slaba autoritate și generoasa toleranță ar explica și numărul scăzut al arderilor de vrăjitoare care au avut loc doar în Transilvania, ținut aflat pe atunci sub dominație catolică. „Asta nu înseamnă că astfel de vrăjitoare nu au existat. Dimpotrivă, ele sunt perfect atestate în tradiția folclorică românească”³.

2. Trei versiuni metodologice.

Specificul complexității multidimensionale

Peste numai doi ani, Ioan Petru Culianu va relua acest motiv folcloric, de data aceasta într-o altă versiune. Imediat după moartea lui Mircea Eliade, Culianu va ține două conferințe „Hiram Thomas” la Universitatea din Chicago. Prima dintre ele se intitula, oarecum ambiguu, „Vrăjitoarea la anarhie. Cine a pornit vânătoarea și cine i-a pus capăt?”. Remarcabil îmi pare a fi faptul că aici „ultimul Culianu” – cel de după 1986 – pune temeiurile noii sale metodologii, bazată pe complexitate și teoria fractalilor. Într-o primă fază, aceasta va lua forma *complexității multidimensionale*.

Pentru a-i contura portretul robot, Culianu o pune față în față cu alte două celebre metodologii, în vogă în domeniul științelor umaniste. Este vorba de *metoda ireductibilității* și de cea a *modelului analogiei*. Prima dintre ele își asumă principiul „descrierii dense” (Clifford Geertz), dar exclude acele secvențe narative care nu privesc direct fenomenul cercetat: folclorul sau magia, de exemplu. Orice fapt cultural – magie, religie, foclor etc. – se explică prin el însuși și prin nimic altceva! Nu poți, de exemplu, să reduci religia la funcționalitatea unor principii simple, dar complet străine ei, cum ar fi sexul, căutarea hranei sau lupta de clasă. Religia se reduce, în ultimă instanță, la o esență de natură religioasă, cum ar fi sentimentul *numinos*-ului, atât de bine interpretat de Rudolf Otto în textele sale. Apoi folclorul și întreaga cultură populară s-ar cere înțelese prin folclor și cultură populară. Evident că există diverse condiționări, dar ele cad pe lângă, necontând în algoritmul explicării. Convingerea lui Culianu era că Mircea Eliade a practicat întreaga sa viață această metodologie a ireductibilității faptului cultural.

Cea de-a doua metodă – care a făcut deja o impresionantă carieră în științele umaniste – este cea a *modelului analogiei*. Ea presupune preluarea unui stereotip din alte domenii și aplicarea lui în științele umaniste. „De exemplu, se împrumută din psihanaliză modelul paricidului primordial pentru a se explica religia, dar se «uită» că el este un model analog și nu unul propriu religiei”⁴. Alte „modele analoage”, frecvent aplicate religiei și magiei, sunt *trickster*-ul californian și obsesia de tip Don Quijote, arhetipurile lui Jung și societatea transfigurată a lui Emile Durkheim.

Păcatul lor originar ar fi amăgitoarea practică a „aruncatului pisicii peste gard”. Așa, de exemplu, nu poți înțelege nimic din esența religiei dacă o inter-

³ *Ibidem*, p. 345.

⁴ Nicu Gavriluță, *Culianu, jocurile minții și lumile multidimensionale*, prefață de Moshe Idel, Iași, Editura Polirom, 2000, p. 78.

pretezi ca pe rezultatul coerciției sociale transfigurat în absolut. Mai mult, observă Culianu, modelul analogiei blochează gândirea și creează iluzia înțelegerii.

În viziunea „ultimului Culianu”, acest handicap epistemologic se poate depăși prin *metoda complexității multidimensionale* și, mai ales, prin ipostaza sa ultimă, cea de tip *fractalic*. Numindu-și așa noua metodă, Ioan Petru Culianu nu este în totalitate original. El preia (mărturisit) ideea de *complexitate* de la sociologul Edgar Morin și o dezvoltă în sensul *descrierii totale* a antropologului Clifford Geertz⁵. Rezultă de aici o perspectivă nouă de înțelegere a realităților socio-culturale, cu ajutorul unor principii din matematică și fizică. Tânărul savant român și-a exemplificat noua metodologie cu fenomenul vrăjitoriei. Pentru a o înțelege adecvat și a nu-i trăda obiectul, Culianu este convins că trebuie să luăm în calcul toți factorii și toate instituțiile: „biserica, statul, justiția, medicina, folclorul și literatura –, urmărind toate căile posibile și considerându-le, într-un fel, ca fiind în mod egal adevărate”⁶.

Ce înseamnă că sunt „în mod egal” adevărate? Credem că cel puțin două interpretări sunt posibile. Prima se referă la condiționările vrăjitoriei și la cele ale folclorului în general. Nu există fapt cultural pur, or influențele ne apar cu atât mai puternice cu cât refacem istoria din prezent spre trecut. Dacă ne oprim, de exemplu, la mentalul social german al secolelor XV-XVI, dominat de ideologia din *Malleus maleficarum* (*Barosul vrăjitoarelor*), atunci avem toate șansele să citim fenomenul vrăjitoriei prin grila inchizitorială. De aici decurge și cea de-a doua posibilă interpretare: o ideologie a timpului – deși falsă în referințele sale la vrăjitorie – ajunge să funcționeze în mentalul social ca și cum ar fi adevărată. Prin urmare, Culianu ne sugerează să renunțăm la mitul adevărului unic și să analizăm fenomenul în toată complexitatea interpretărilor posibile.

⁵ Așa cum arată Sorin Antohi, Clifford Geertz reia în *The Interpretation of Cultures. Selected Essays* (New York, Basic Books, 1973) distincția lui Gilbert Ryle dintre *thin description* și *thick description*. „Așadar, distincția între *thin* și *thick* e opoziția clasică a anglo-saxonilor între minim și maxim, pe care o cunoaștem din alte contexte (de exemplu, teoria liberalismului). Așadar, o accepțiune mai «subțire» (*thin*) și una mai «groasă», mai «substanțială», mai «densă» (*thick*)” (Sorin Antohi, „Laboratorul lui Culianu”, studiu introductiv la volumul lui Ioan Petru Culianu, *Jocurile minții. Istoria ideilor, teoria culturii, epistemologie*, ediție îngrijită de Mona Antohi și Sorin Antohi, traducere de Mona Antohi, Sorin Antohi, Claudia Dumitriu, Dan Petrescu, Catrinel Pleșu, Corina Popescu, Anca Vaideseșan, Iași, Editura Polirom, 2002, p. 41).

Sorin Antohi surprinde foarte bine importanța gândirii lui Geertz pentru științele sociale ale momentului. Astfel, „descrierea densă” (*thick description*) ar trebui să fie frecvent utilizată în etnografie, folcloristică, sociologie etc. Ea presupune o „ierarhie stratificată de structuri semnificante”. Acesul la ea ne obligă să „spargem” limitele simplei descrieri sau pe cele ale reducerii unui fenomen cultural la „reguli simple” și să transformăm descrierea în interpretare. Marele pariu al științelor umaniste în viitor va fi, așadar, unul de ordin hermeneutic. Acestuia i-a făcut față cu succes și Ioan Petru Culianu prin a sa metodă a complexității multidimensionale.

⁶ Ted Anton, *Eros, magie și asasinarea profesorului Culianu*, ediție românească revăzută și adăugită, traducere de Cristina Felea, prefață de Andrei Oișteanu, București, Editura Nemira, 1997, p. 188.

3. Folclorul – un *obiect ideal*. Originalitatea interpretării lui Ioan Petru Culianu

Toate acestea la un loc transformă obiectul cercetării – în cazul de față vrăjitoria, dar, prin extensie, folclorul în general – într-un *obiect ideal*. Ei bine, în ultimele sale scrieri, Ioan Petru Culianu nuanțează asupra idealității obiectului de studiat. Ea nu se consumă doar sub semnul posibilității și virtualității. Un obiect ideal este și un obiect multidimensional în același timp. În totalitatea sa, el este o realitate stranie, parțial accesibilă în universul nostru tridimensional. Vrăjitoria, folclorul, religia, șamanismul ar fi – comparația îi aparține lui Culianu – vârfurile unor iceberguri. Doar la ele am avea acces în mod obișnuit în universul nostru tridimensional. În schimb, straniile lor corpuri continuă să se ascundă în apele tulburi și reci ale ținuturilor cu 4 sau n dimensiuni.

În ultimul interviu, Culianu explica religia și folclorul nu numai ca obiecte ideale, dar și ca mijloace străvechi de a accede la adevăr. Or, cunoașterea acestuia nu devine posibilă fără descifrarea secretelor minții. Analogia preferată de Culianu în raport cu funcționalitatea minții omenеști este cea a *computerului*. Ecranul acestuia ar fi conștiința umană, funcționabilă într-un univers tridimensional. (Interesant este că alți autori susțin chiar multidimensionalitatea conștiinței umane.) Funcționabilitatea conștiinței, dar și cea a imaginației, ar fi „similară cu ecranul unui computer”⁷. În sfârșit, computerul ar fi reprezentat chiar de noi înșine.

Așa cum ai nevoie de cunoștințe și mijloace pentru a lucra în programele speciale ale unui computer, tot așa ai nevoie și de *modalități* de a accede la programele speciale ale minții. Ele se pot numi religie, magie, folclor etc. Rulându-se anumite ritualuri secrete, pe care actualul folclor le păstrează în forme degradate, în fond se deschid programele subtile și oculte ale minții. Pentru noi, ceilalți, activarea lor face cu puțință doar observarea unor *efecte*, unele chiar spectaculoase: starea corpului sub semnul undelor *alfa* și *theta*, crearea stărilor de confort prin bombardament subliminal, mersul pe cărbuni aprinși etc. Mirajul lor dispare doar pentru cel ce ajunge să lucreze la nivelele foarte înalte ale minții. Aici se accede prin programe rafinate, cunoscute sub numele de tehnici sufiste în islam, de ritualuri isihaste în creștinismul oriental sau de metode meditative în filosofii și religiile Orientului. Observăm, așadar, sensibilitatea „ultimului Culianu” pentru componenta *irațională* a folclorului, magiei sau a religiei. Așa se explică și elogiu adus târziu de tânărul discipol unui text al lui Mircea Eliade din anii ‘30: *Folclorul ca instrument de cunoaștere*. În acest „excelent eseu” (după spusa lui Culianu), Eliade se războiește pe față cu istoricismul / raționalismul unor etnologi, antropologi, istorici sau sociologi care jură numai pe ceea ce este sigur, înregistrabil și verificabil. În felul acesta, scria Eliade în anii ‘30 ai secolului trecut,

⁷ Ioan Petru Culianu, *Păcatul împotriva spiritului. Scrieri politice*, București, Editura Nemira, 1999, p. 51.

se ratează misterul, inefabilul unor fenomene magico-religioase. Și totuși, „de ce atunci, se întreabă Eliade, «istoricismul» își neagă propriul principiu când refuză sistematic să ia în considerare niște mărturii absolut incontestabile privind fenomenele paranormale prezente în societățile «tradiționale»?”⁸

Cu o asemenea interpretare asupra folclorului, Eliade se situează – susține Culianu – în fruntea unei legiuni întregi de gânditori moderni ai iraționalului: Hans Peter Duerr, Kurt Hubner, Paul Feyerabend, Ralph Linton, Marcel Griaule, Ernesto de Martino și alții. Fără rezerve, cred că l-am putea situa aici și pe Culianu însuși.

Originalitatea tânărului savant român, dispărut prematur la numai 41 de ani, ar sta și în interpretarea pe care o dă unei ipostaze a culturii populare și culte în același timp. Este vorba de *magie*. Savantul român refuză s-o plaseze la indexul lucrurilor necurate, anatemizate de Biserică. Dimpotrivă, el recuperează (cultural) tema, analizând-o cu minuțiozitate ca pe o disciplină spirituală regală ce a dominat, alături de alchimie și astrologie, întregul mental social premodern. Mai mult, ea continuă să ființeze și în actualitate, dar nu neapărat sub chipurile degradate ale vrăjitoriei populare. Teza lui Culianu din *Eros și magie în Renaștere. 1484* este aceea că, o dată cu dezvoltarea tehnicii moderne și a intrării în „eonul globalizării” (Nicolae Constantinescu), principiile magiei funcționează camuflat, sub chipurile tehnologiei ultraperformante, a instituțiilor statale și a practicilor subtile de manipulare a opiniei publice⁹.

În concluzie, Ioan Petru Culianu, în ipostazele sale de istoric și hermeneut al religiilor, oferă versiuni noi, provocatoare, de înțelegere a culturii populare ca spațiu privilegiat de manifestare a sacralului și a inepuizabilei creativități umane.

La culture populaire dans l'oeuvre de I.P. Culianu. Une analyse en perspective de la complexité multidimensionnelle

Ce text propose une analyse de la culture populaire dans un de ses aspects, ainsi comme il est traité dans l'oeuvre de I. P. Culianu. Nous pouvons parler, par exemple, de motifs bogomiliques et dualistes, de motifs magiques et de sorcellerie. En special, le thème de la magie et de la sorcellerie a connu des diverses variantes interprétatives, des simples descriptions jusqu'à l'analyse de point de vue fractale et de la complexité multidimensionnelle.

Ces aspects nous convainquent sur l'avenir de l'interprétation de „le dernier Culianu”, par une des hypostases de la culture populaire et, bien sûr, de la culture roumaine.

⁸ Ioan Petru Culianu, *Studii românești. Fantasma nihilismului. Secretul doctorului Eliade*, traducere de Corina Popescu și Dan Petrescu, București, Editura Nemira, 2000, p. 311.

⁹ Spațiul acordat nu ne permite să dezvoltăm aici subiectul. Pentru detalii, a se vedea *Eros și magie în Renaștere. 1484*, în special secțiunea „Despre magie ca psihosociologie generală” și volumul meu, *Culianu, jocurile minții și lumile multidimensionale* ed. cit., p. 94-96.